

LA FECUNDITAT I LES TRANSFORMACIONS FAMILIARS A ESPANYA

Cap a la fatalitat o la complexitat? Relats i realitats al voltant de l'envelliment demogràfic

Dolores Puga

En Gilberto i la seva mare Àngela miren la televisió des de la cuina de casa seva. Viuen sols a Campelo, un nucli de la zona rural de la muntanya de Lugo, a Galícia. La fotografia, feta l'any 2022, forma part del projecte 'Lumes', que retrata des de dins una forma de vida en vies d'extinció al territori rural gallec dels nostres dies. Fotografia: Adra Pallón

L'envelliment demogràfic és un procés complex que va molt més enllà del simple canvi percentual, i que transforma les poblacions i les fa més sofisticades. No obstant això, en el relat públic hegemònic continuem sense reconèixer-nos en la població que ja som.

El discurs al voltant de l'envelliment demogràfic sovint es perd en qüestions sobre com revertir el que és irreversible i com rejuvenir la població. Tot i que és el resultat de múltiples èxits, sovint s'identifica l'envelliment demogràfic com una amenaça. I malgrat que no té cap component cíclic, es presenta com una crisi passatgera, amb solucions que sempre són simples i alienes. Tot i que és un fenomen que afecta el conjunt de la població mundial, sovint se li atribueix un caràcter diferencial, lligat a determinats valors culturals. Tots aquests llocs comuns han anat construint un imaginari col·lectiu que associa l'envelliment demogràfic amb l'adversitat, i que se suma al paral·lelisme establert amb l'envelliment individual. En les poblacions, l'envelliment no és l'etapa prèvia a la

desaparició, sinó una etapa en què aquestes poblacions es tornen més complexes. I malgrat l'èmfasi en la natalitat —sobre la qual recauen habitualment les receptes màgiques—, aquest canvi profund en les nostres poblacions es produeix després d'una gran transformació de la supervivència.

L'augment constant de la supervivència al llarg dels últims cent cinquanta anys ha comportat una transformació profunda en el sistema reproductiu de les societats. Aquest canvi en la reproducció ha modificat les poblacions en múltiples aspectes. La població espanyola és, des de fa trenta anys, una població moderna des del punt de vista demogràfic, amb una baixa mortalitat i una baixa natalitat. Aquest canvi implica un procés de transformació cap a estructures d'edat més verticals que, tot i anomenar-se envelliment demogràfic, comporta transformacions més severes. L'evolució de les dinàmiques demogràfiques està creant nous escenaris en la coexistència entre generacions diferents. La recerca científica encara està en procés d'entendre les implicacions dels seus efectes combinats.

El canvi demogràfic

Des de fa un segle i mig, la longevitat humana augmenta a un ritme de tres mesos cada any. [1] Aquesta evolució —sorprenentment estable al llarg de cent cinquanta anys— ha comportat una transformació aguda del sistema reproductiu. En qualsevol espècie, la mortalitat i la fecunditat estan estretament relacionades per assegurar la reproducció de la població. L'espècie humana va tenir durant desenes de milers d'anys una esperança de vida d'entre 30 i 40 anys. Les altes taxes de mortalitat infantil feien necessària una alta fecunditat per arribar a garantir la substitució de les poblacions adultes i, per tant, la reproducció de l'espècie. L'augment gradual però constant de l'esperança de vida ha alterat aquest escenari. Després d'un segle i mig de disminució de la mortalitat a totes les edats, i amb l'esperança de vida que ja supera els 80 anys (figura 1), l'esforç reproductiu de les generacions s'ha adaptat a un escenari d'alta supervivència. L'esperança de vida en néixer de la població espanyola el 2023 era de 83,7 anys (81,1 en el cas de la població masculina i 86,3 per a la població femenina). El rol que fa un segle complia l'alta natalitat en el sistema reproductiu ara el fa l'augment del temps de vida i la superposició de generacions. Aquesta transformació profunda en la reproducció humana es coneix com a *transició demogràfica*. [2]

A començaments del segle XX, la població espanyola ja es trobava en plena transició demogràfica (figura 2). La mortalitat havia iniciat una tendència descendent que es va mantenir fins als anys setanta, amb les úniques excepcions de la mortalitat per la grip del 1918 i la Guerra Civil. A partir d'aquest moment, amb una mortalitat infantil ja molt baixa, la supervivència continuava augmentant fins a edats avançades i deixava una empremta escassa en les taxes brutes de mortalitat. La natalitat va disminuir durant tot el segle fins als anys noranta. Després de més d'un segle de canvi, les taxes brutes de totes dues dinàmiques van tornar a situar-se en magnituds similars a mitjans dels anys noranta, moment en què es podria considerar que la transició demogràfica havia acabat per a la

població espanyola; per tant, des de ja fa trenta anys, és una població posttransicional.

La caiguda de la mortalitat va anar seguida d'una disminució de la fecunditat: en poblacions més longeves i compostes per múltiples generacions superposades no cal que la fecunditat sigui tan elevada. Totes les poblacions posttransicionals europees presenten una fecunditat per sota del llindar actual de reemplaçament. [3]Aquest canvi en el sistema reproductiu ha transformat la població en molts aspectes. La primera conseqüència és que la població no tornarà a ser —almenys no de manera notable i sostinguda— població creixent si no hi ha migració. El creixement vegetatiu és l'excepció en la història d'una població; es produeix, únicament, durant l'etapa transicional, en separar-se les dinàmiques de mortalitat i natalitat. Aquestes poblacions excepcionalment creixents són les que vam conèixer durant el segle XX a Europa.

Una segona conseqüència de la transició demogràfica és el canvi en l'estructura per edats de les poblacions. Una població que, per reproduir-se, genera menys infants —perquè tots els nascuts sobreviuen durant llargues trajectòries de vida— és, lògicament, una població amb menys nens i més persones grans. Aquesta transformació cap a estructures d'edat més verticals és coneguda com a *envelliment demogràfic*, a causa de l'augment del pes relatiu de la població gran (figura 3). El 1971, la població de 65 anys o més suposava un 9,6 % de la població espanyola. En el tombant de segle era ja d'un 16,8 %, i el 2024 suposava un 20,4 %.

Més generacions

Les poblacions posttransicionals no només estan formades per un nombre més gran de persones d'edat més avançada, sinó també d'edats més diverses i que pertanyen a més generacions. Les poblacions pretransicionals són poblacions de dues generacions i mitja; les posttransicionals, de quatre generacions. Fa cinc dècades, la meitat de la població la constituïen els menors de trenta anys, mentre que l'altra meitat la formaven tota la resta d'adults (figura 4). Ara ens trobem amb una població amb més diversitat d'edat, en la qual infants, adolescents i joves menors de trenta anys suposen aproximadament un terç de la població. La població adulta entre trenta i seixanta anys representa una mica més de l'altre terç, i la població per sobre dels seixanta anys, en la maduresa i edats avançades suposa una mica menys d'un terç. Ens trobem, per tant, amb una societat més diversa, en la qual el gruix de la població no es concentra en un sol grup d'edat.

Per exemple, si s'observa l'evolució de les edats potencialment actives, més enllà del pas de la generació del baby-boom, la construcció de l'adulthood es caracteritza per la seva evolució cap a un equilibri més estable en el volum de les edats que la componen. El 1971, hi havia 17.301.000 persones d'entre 25 i 69 anys. El 2024 són 29.744.129 i el 2040 seran probablement 32.299.750. Fa cinc dècades, en la població adulta tenia un pes molt preponderant la població jove. En la població adulta actual i futura és més rellevant l'encavalcament de múltiples generacions de pes similar que no pas la presència d'una de

sola.

Transicions retardades, més anys de vida jove

La prolongació de la trajectòria de vida generació rere generació ha impulsat noves etapes vitals, no només al final de la vida. Els nonagenaris i centenaris són les poblacions que estan registrant un creixement més gran en l'actualitat. L'any 2000, hi havia 200.000 persones de 90 anys i més (0,5 %); el 2023, la xifra sobrepassava les 600.000 persones (1,3 %). Estem arribant, com a població, a edats a les quals abans només arribaven alguns individus excepcionals. Per tant, estem incorporant noves edats al curs de vida col·lectiu.

Però l'augment de la durada de la vida ha comportat el retard de moltes transicions i la creació de noves etapes en diferents moments de la vida. Per exemple, les generacions nascudes a començaments del segle XX no van tenir adolescència, ja que van començar a treballar a una edat mitjana de 14 anys. Prolongar el curs de vida ha permès a generacions posteriors viure una edat intermèdia entre la infantesa i l'adulthood, a la qual se suma una joventut de durada creixent, que prolonga la trajectòria formativa i retarda la transició cap a l'adulthood. Per exemple, comparades amb la generació nascuda als anys trenta del segle XX, les dones nascudes trenta anys després van retardar totes les seves transicions biogràfiques. [4] I no sols les han retardat, també han canviat l'ordre d'algunes d'aquestes transicions, amb conseqüències sobre la càrrega potencial de cures durant la vida adulta.

A inicis de la vellesa hi ha autors que parlen ja d'una *gerontolescència*, [5] en referència a les edats entre els seixanta i els vuitanta anys, que actualment es viuen amb un alt nivell d'autonomia i que són el pilar principal de suport d'altres generacions familiars. [6] Per tant, la divisió del curs de vida en tres edats —infància, adulthood i vellesa— que continuem utilitzant en múltiples indicadors ja no es correspon amb la realitat de les poblacions posttransicionals.

Fins i tot hi ha autors que qüestionen que la població estigui envellint, i afirmen que, més aviat al contrari, està rejuvenint. [7] Aquestes hipòtesis es fonamenten en l'evolució de la longevitat i la longevitat en salut. Si en comptes de prendre com a punt de partida en la trajectòria vital el punt d'inici prenem el final, a una determinada edat, cada generació és més jove que l'anterior, perquè el temps de vida que poden esperar viure a partir d'aquesta edat és més llarg. Per exemple, entre la població espanyola, el moment a partir del qual l'expectativa de vida era menor de 15 anys es produïa als 66 anys l'any 1975, als 70 anys el 2000 i als 74 anys el 2023 (figura 5). Es pot interpretar que, quant a expectativa de vida, els 66 anys de 1975 equivalen als 74 anys de 2023. Igualment, a qualsevol edat, el temps que podem esperar viure en bona salut és superior que el que tenia per davant qualsevol generació anterior a la mateixa edat; per tant, som més joves del que era qualsevol generació anterior a aquesta mateixa edat.

Del màrqueting natalista a la geopolítica municipal

La dinàmica demogràfica en general —i l'envelliment demogràfic en particular— s'incorpora a l'agenda política espanyola l'any 2017 amb la creació del Comissionat davant el Repte Demogràfic. La seva competència principal és plantejar-se el “desenvolupament d'actuacions necessàries per aconseguir l'equilibri de la piràmide poblacional” com un problema a solucionar. [8] L'estratègia espanyola no es va basar en evidències empíriques ni atenia els debats acadèmics en l'àmbit demogràfic. Hi havia una perspectiva nostàlgica i incrementalista, que pretenia fer marxa enrere a la transició demogràfica i tornar a ser poblacions joves. Des de plantejaments més ideològics que no pas basats en el coneixement, es va construir un discurs —en alguns plans autonòmics secundat per àmplies campanyes de màrqueting— que traslladava a la població la responsabilitat de les dificultats dels sistemes de benestar a causa del suposat egoisme materialitzat en la baixa natalitat. Lamentablement, vam perdre un temps preciós pretenent tornar a ser poblacions joves que podríem haver aprofitat per adaptar els nostres models de benestar a les noves formes de poblacions envellides.

Mai més serem poblacions d'infants, adults i ancians; mai més serem poblacions joves amb problemes greus de salut; mai més serem poblacions amb àmplies llars multigeneracionals i amb generacions de dones adultes no actives que sacrifiquen la vida per tenir cura d'altres membres de la família. Mentre es produïen tots aquests canvis, des de la ciència alertàvem d'això i de la necessitat d'adaptar-se a un nou escenari, però se'ns titllava de pessimistes i es desviava el debat públic amb qüestions sobre com revertir el que era irreversible.

L'Estratègia espanyola davant el repte demogràfic canvia d'enfocament quan passa a dependre del Ministeri per a la Transició Ecològica i el Repte Demogràfic (2020), que presenta el “Pla de recuperació: 130 mesures per fer front al repte demogràfic”. [9] Aquest pla permet formular qualsevol política com a demogràfica sempre que afecti les persones. La nova política demogràfica peca d'un plantejament omnicomprensiu, que inclou qualsevol política que afecti municipis rurals, des d'una visió municipalista que converteix l'escala i la grandària municipal en els factors definidors. D'aquesta manera, hem passat del màrqueting natalista a la geopolítica municipal, de culpar la població a ignorar-la.

En la política demogràfica del nostre país escassegen les referències a ecosistemes de cura, envelliment actiu, entorns d'acollida i estratègies d'integració. S'oblida que l'objectiu últim de la política demogràfica no són els pobles, sinó el benestar dels individus en les diferents etapes del curs de vida. Ajustar els sistemes de salut i cures a les necessitats d'una població complexa i envellida hauria de ser una prioritat a tot el territori, però de forma més urgent a les zones intensament envellides i amb desequilibris en la seva estructura generacional. Tant en les àrees centrals de les metròpolis com en les zones rurals disperses, ens trobarem un escenari de llars de gent gran cuidant persones grans i d'ancianes vivint soles. En aquestes circumstàncies, és fonamental un esforç en l'adaptació d'entorns, començant pels habitatges i seguint pel barri o els veïns. L'impuls de petites infraestructures domòtiques i dispositius de vigilància avançada facilitaria que la gent gran fràgil pugui continuar cuidant-se mútuament i a ells mateixos amb seguretat i bona qualitat de vida.

En les zones rurals disperses, a l'intens desequilibri generacional s'hi sumen les dificultats d'accés a serveis localitzats i/o dissenyats per a àrees urbanes, cosa que arriba a produir fluxos d'emigració de població de més de 80 anys, que ha d'abandonar l'espai on sempre ha viscut a la recerca de cures. No es tracta d'aconseguir mantenir una determinada grandària demogràfica, sinó de tenir cura de la població que ja habita en aquests territoris i de convertir la cura d'aquesta generació en una oportunitat. Pretendre exportar-hi serveis dissenyats per a àrees d'altres densitats és poc eficient i dona com a resultat una pitjor qualitat de vida.

L'Herminia dona el sopar a la Victorina, de 93 anys, i en Pepe revisa la medicació.
Fotografia: Adra Pallón

A tall de conclusió

El mateix procés que causa l'envelliment de la població, la transició demogràfica, està canviant les estructures de coexistència en les quals interaccionen les diferents generacions. La transició demogràfica obre una finestra d'oportunitat per a un canvi social de gran abast, perquè planteja el canvi demogràfic com a element central de la modernització. El canvi demogràfic ha transformat profundament les nostres societats i ha fet necessaris processos de readaptació a una nova realitat que no tornarà a ser com la d'abans.

Les poblacions envellides són més complexes que les pretransicionals. Estan formades per individus no només més grans, sinó també de més edats. Hem de començar a pensar en les nostres poblacions en termes de multiplicitat de generacions, que no depenen de la

grandària de cap d'elles, sinó de la seva superposició. En la població del futur serà rellevant l'encavalcament de múltiples generacions de pes similar. Les actuals són, també, poblacions construïdes a partir de trajectòries de vida prolongades, més diverses, amb transicions biogràfiques retardades i noves etapes vitals. La divisió de les trajectòries biogràfiques en tres edats —infància, adultesa i vellesa— ja no es correspon amb la realitat de les poblacions posttransicionals. Les poblacions actuals tampoc no es corresponen amb els llindars d'inici i fi d'aquestes edats —que continuem utilitzant en múltiples indicadors—, que ignoren el notable augment de les trajectòries educatives i la prolongació de les edats joves, així com l'augment de les expectatives de vida en salut. A qualsevol edat som més joves que qualsevol membre d'una generació anterior a la mateixa edat.

Els fenòmens demogràfics tenen les seves pròpies dinàmiques, sobre les quals les polítiques del "repte demogràfic" tenen efectes molt limitats. La formulació d'objectius de recuperació d'estructures demogràfiques del passat no només és un error de càlcul i una idealització nostàlgica, sinó que té conseqüències en termes d'assignació ineficient de recursos i de frustració de la població. La política demogràfica s'ha de plantejar en termes d'adaptació als canvis demogràfics, amb una atenció particular a l'equitat en l'accés a serveis que permetin mantenir el benestar en diferents moments biogràfics i contextos geogràfics. Ajustar els sistemes de solidaritat intergeneracional i de salut i cures amb les necessitats d'una població envellida és una prioritat. No farem front a aquest repte amb polítiques que traslladen la culpa a la població. Tampoc aconseguirem que la població romangui a determinats territoris, en un context de mobilitat creixent, si aquests llocs no són interessants, si la població no hi troba respostes a les seves necessitats o si no són atractius per habitar-los amb benestar, no per produir de manera extractiva. El centre de la política pública demogràfica ha de ser la cerca d'equitat en el benestar a través del temps de vida dels individus, visquin on visquin.

REFERÈNCIES

- 1 — Oeppen, J.; Vaupel, J. W. (2002). "Broken limits to life expectancy". *Science*, núm. 296(5570): p. 1029-1031.
- 2 — Notestein, F. W. (1945). "Population: the long view". A: Schultz, T. (ed.) *Food for the world*. Chicago: Univ. Chicago Press.
- 3 — Billari, F.; Kohler, H. P. (2004). "Patterns of low and lowest-low fertility in Europe". *Population studies*, 58(2): p. 161-176.
- 4 — Puga, D. (2021). "Cambio demográfico y transformaciones en los vínculos familiares a través del curso de vida". A: Fernández-Mayoralas, G.; Rojo, F. (ed.) *Envejecimiento activo, calidad de vida y género: una aproximación desde las experiencias académica, institucional y profesional*. València: Tirant lo Blanch.
- 5 — Kalache, A. (2009). "Active Ageing". A: Andrews, G. J.; Sahoo, A. K.; Rajan, S.I. (ed.) *Sociology of Ageing: A Reader*. Pennsylvania: Rawat Publications.
- 6 — Rodríguez-Cabrero, G.; Puga, D. (2022). "Promoviendo un contrato social intergeneracional equitativo". *Gaceta sindical: reflexión y debate*, (38): p. 57-78.

- 7 — Sanderson, W. C.; Scherbov, S. (2010). “Remeasuring aging”. *Science*, 329(5997): p. 1287-1288.
- 8 — BOE 28/01/2017, dissabte 28 de gener de 2017, núm. 24, sec. I, p. 6931.
- 9 — MITECO (2020). Pla de recuperació: 130 mesures davant del repte demogràfic, Madrid.

Dolores Puga

Dolores Puga és demògrafa i investigadora del Grup de Recerca sobre Envelliment del Consell Superior d'Investigacions Científiques (CSIC). La seva recerca se centra en l'envelliment demogràfic i en les condicions de vida i salut de les persones grans. Ha dirigit i participat en nombrosos projectes i xarxes d'investigació sobre envelliment, i ha estat reconeguda amb diversos premis. Ha format part de la Comissió del Senat sobre l'Evolució Demogràfica a Espanya i del grup de treball sobre *Depopulation and Ageing* de la Conference of European Regional Legislative Assemblies. És consultora del Centre Llatinoamericà de Demografia de les Nacions Unides, coordina el comitè d'experts en envelliment de la Fundació General CSIC, i forma part del comitè d'experts de la nova Estratègia Nacional d'Envelliment. Ha estat comissària científica de l'exposició divulgativa *A vivir que son 100 años* i membre del jurat del Premi Princesa d'Astúries de Ciències Socials els anys 2023 i 2024.